

Széljegyzetek a „Marx 200” kapcsán

Dekonstrukció és/vagy rekonstrukció?
Marx nem azonos a 160 éves marxizmussal –
de van köze hozzá

Antall Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.):
Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák.
Budapest, Napvilág Kiadó, 2018

A Napvilág Kiadó terjedelmes – s mondanivalója tekintetében gazdag – kötettel jött ki 2018 végén, a kerek Marx-évforduló kapcsán. A kötet alcíme kifejezi a válogatás szempontjait, amihez a szerkezet is megfelelő: az első rész *alapfogalmakat, elméleteket, paradigmákat* mutat be, a második *marxista változatokról, kritikai pozíciókról* szól, míg a harmadik rész a *marxizmus-posztmarxizmus* gyűjtőnevet kapta. A második részben a változatokat igen érdekes, különös témák jelentik meg: pszichotudományok, köztük a tisztavirág életű freudomarxizmus (a kitűnő Erős Ferenc tollából); a marxista feminizmus (Kerékgyártó Ágnes); a kritikai pedagógia marxi gyökerei (Dósa Marianna); az „ökológiai Marx” (Antall Attila). A világrendszer-elemzésre később térek ki, azt azonban megjegyzem, hogy Artner Annamária tanulmánya: *A marxista közgazdaságtan alapjai és relevanciája napjainkban* (143–159.)¹ nem a „változatok”, hanem az „alapok” körébe illeszkedett volna jobban. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a mi „kifutó” nemzedékünk s a nálunk alig fiatalabb vagy idősebb évfázatok voltak az utolsók, akik az államszocializmus felsőoktatási rendszerében még szervezeten tanulhattunk az ezt a világnézetet, társadalom- és történelemfelfogást, filozófiát, ökonómiát, politikaelméletet magában foglaló „izmusról”. Jó ötlet tehát, hogy az utánunk jövő generációnak legalább valamit átadjunk az alapokból, hiszen a polgári társadalom megértésének kulcskérdéséről van szó: az anyagi és szellemi javakat előállító termelési, tulajdon- és munkamegosztási viszonyok összességéről. Hisz’ lehet-e értelme-

sen szólni kapitalizmusról, modernitásról az értéktöbblet-termelés, a tőkefelhalmozás, a növekedés- és válságmagyarázatok ismerete nélkül? A szerkesztők szándékaikat a *Marx öröksége, Marx örökösei* című *Előszó*ban fejtik ki. Marx széttöredezettségét, pluralizálódását készpénznek veszik, amiben nemcsak az 1989 utáni kelet-európai, antikommunista törekvések hatására, hanem az egyre bővülő nyugati, pluralizálódó fejleményekre is alapoznak. A társadalomtudományban, persze, „virágozzék minden virág, daloljon száz dalos madárka”, ám ettől a szinte áttekinthetetlenül gazdag nemzetközi irodalomban még nagyon nagy értékbeli és intencionális különbségek rejlenek. Mint ahogy a hazai marxista és/vagy antimarxista irodalom is szerencsére – távol a konzervatív és liberális „ideológiai államapparátusok” (L. Althusser) közvéleményt irányító főáramától, ahol a szocializmus eszméi „döglött kutyaként” szerepelnek – máig meglehetősen gazdag, s itt nemcsak az *Eszmélet* vagy a *Fordulat* folyóiratokra gondolok, hanem az olyan tanulmánykötetekre is, mint amilyen pl. az *Elidegenedés és emancipáció* c., huszonnyolc szerzős kötet.² A sokféleséget lehet osztályozni, s beszélni *klasszikus* marxizmusról – ami közel sem lehet azonos Marx egész munkásságának rekonstrukciójával –, *neomarxizmus*ról, *analitikus* marxizmusról és a fejezetcímekben is szerepeltetett *posztmarxizmus*ról is. A „poszt” negativitása azonban semmit sem árul el pozitív formában arról, hogy mik lennének itt a kritériumok. Min vagyunk túl? A klasszikusokon, vagy a marxisták második nagy, forradalmi hullámokat megélt, cselekvő nemzedékén (Kautsky, Lenin, Gramsci, Luxemburg)? Az egész huszadik–huszonegyedik századi alkotói körökön (Lukács, Korsch, Mandel, Althusser, Poulantzas, Tőkei, Miliband, Mészáros, Amin, Therborn, Wright stb.) vagy csak az államszocialista kísérletek korszakának kötőjeles – „Korunk marxizmusa a leninizmus” – világnézetén? Elmélettörténeti elemzésben éppen azért kétes értékű a „poszt” jelzővel való divatos dobálózás (posztstrukturalista; posztmodern; posztmarxista), mert az tulajdonképpen nem specifikál-konkretizál semmit. Ha más, mint az előző és ezért „poszt”, akkor a más másáról, ami éppen a valami, kellene megtudnunk valamit, a valamiről valamit, ám ennek konkrét azonosítása a „bőség zavarában”... elmaradt.³ Végül, ha csak ezt a négy kiemelt osztályozást (klasszikus, neo, poszt, analitikus) nézzük, a társadalomtudománynak ott kell kezdődnie, hogy válaszolunk arra a kérdésre, *mi a közös gondolati alap*, ami miatt ezek a kategóriák összehasonlíthatók, ami miatt a marxizmus mint alany ezekkel a jelzőkkel ellátható – arra tehát, amit a történelem kitermelt magából a tőkés

fejlődés folyamán. Megalapozott összehasonlítás ugyanis nincs az összehasonlító alap tisztázása nélkül. Aki nem válaszolja meg a sokféleség mögötti egységet, az külsődleges, esetleges osztályozásokat készíthet az irányzat immáron 160 éves – szerintünk, fő vonalában *organikus* – történetéről.

Ahogy – nem tagadva a sokféleség érdekességeit és értékeit – a marxi *œuvre*elvi-módszertani egységet kifejtettem és bizonyítottam: „*a tőkés termelési mód marxi elméletének immanens zártsága, ugyanakkor mozgási és fejlődési törvényszerűségei következtében jövőre nyitottsága* nélkül semmiféle térben és időben létezett és létező kapitalizmus nem érthető meg. Mint ahogyan a globális kapitalizmus leírásában és értelmezésében már nemcsak Marxra, hanem a marxi alapozású és módszertanú kritikai elméletre is szükség van. *Sem nélküle, sem csak vele nem fog menni!* Ahogyan a kapitalizmus története nem ért véget, és a megismerés szükségképpen folyamatszerű, hiszen a valóság előbb vagy később, de túlmegy a legnagyobb anticipatív erővel, erudícióval rendelkező gondolkodókon is, azonképpen nem védhető az az álláspont sem, hogy Marxot csak elrontani lehet, utána senki és semmi... Ellenben, a szemléleti és módszertani egység – az, hogy maga a kapitalizmus veti fel meghaladásának problémáját –, az autentikus (neo)marxista elemzés számára Marx által adott: nem pro-, hanem antikapitalista, amely keresi a polgári társadalom antitézisét, egy olyan transzformáció útján, amely előre és nem visszafele megy a történelemben, továbbá elkerüli az atomhalált, és megoldja az emberi élet természeti környezetének egyensúlyát, a humánus szükségletek termelése és kielégítése közepette fenntartható fejlődést.”⁴

A marxizmus mint irányzat tehát fejleszthető és fejlesztendő, mindaddig, amíg a jelenségvilág szakadatlan változásai és változatossága mellett a tőkés alapú modernitáson belüli szakaszokról, változásokról van szó.

I. Örülünk Szelényi Iván szellemes és széles horizontú recenziójának,⁵ amivel a hazai évfordulós irodalmat gazdagította. Egyetérthetünk abban, hogy a *Feuerbach tézisek* problematikája igencsak hiányzik a kötetből, a történelmi materializmus felfogásai nyomába érdekesen eredő, Földes György (376–396.) által mottóként idézett 8. tézis kivételével. Hiszen éppen ebből érthető meg Marx nagy filozófiai tette: a *korlátozott feuerbach-i materializmust* („fordított Kentaur volt: a természet magyarázatában gondolkodó ember tudott lenni, a társadalom magyarázatában azonban ló maradt”) és a *tevékeny*

oldalt hordozó hegeli idealista dialektikát igazi nóvumként egyesítette a társadalmiság, a *társadalmi lét* fogalmában, úgy, hogy abban az eszmei mozzanat és a társadalmi-politikai cselekvés ontológiája megkerülhetetlen, funkcionális elemmé vált. Hozzáteesszük: az emberi praxisban döntő szerepet játszó finális determináció messze esik mind a spiritualizmustól – ahol fel sem vetődhet az önmagukban vak oksági sorok cél felől történő átformálása, adekvát eszközhasználattal –, mind pedig a mechanikus materializmustól, ahol a tudat aktivitása szükségképpen epifenomén marad.

Fogadjuk el, hogy Szelényi Iván és sokak számára „Marxok” és marxizmusok vannak („nemcsak egyféle marxizmus nincs, de egyféle Marx sincs”; 2019, 23). Az egyetlen Marx és az egyetlen, egy anyagból öntött, ortodox marxizmus tagadásával akár egyet is érthetünk. Ellenben az „izmus” elvetésével és az alapító atya ebben betöltött szerepének elvetésével mégsem kötelező egyetérteni. Komoly módszertani megfontolások szólnak ugyanis a problémának oly módon történő felállításával szemben, hogy

ad 1) az egyetlent állítsuk szembe a sokfélével, illetve

ad 2) az „izmust” túl közel vigyük ahhoz az alapító atyához, aki Jules Guesde-nek írt levelében azt írta: „ce qu’il y a de certain c’est que moi, je ne suis pas marxiste”.⁶¹ Igencsak könnyű az egyet a sokkal szembeállítani, ha nem veszünk tudomást a logikailag, elvileg és módszertanilag is ettől különmemű pozícióról: a *sokféleség egységéről*; arról a Nicolaus Cusanus (1401–1464) teológus-filozófus által *unitas multiplex*ként bevezetett dialektikus fogalomalkotásról, amit a hegelimarxi dialektikus logika és ontológia oly sokszor alkalmazott. Nos, javasoljuk, hogy alkalmazzuk ezt először Marxra. Hogyan?

Úgy, hogy ha a megismerési folyamat *syn-opsisa* értelmében, a tárgyilag azonos kérdésekben írottak pozícióit az életmű egészében *egybenézzük*. Éppen ez a teória eredeti, arisztoteleszi értelmének alapjelentése: a jelenségek sokféleségének egybe- és egységbe látása, azonos gondolati alapról. Az összpozíció persze még nem feltétlenül súlyozza a megoldásokat, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy az időben később írottakat nem lehet eleve, mechanikusan magasabb rendű megoldásoknak tekinteni, mint a korábbiakat. A vezérlőelv az lehet, hogy *a kevésbé artikuláltakat, kifejtetlenebb leírásokat-magyarázatokat a kifejlett álláspontok felől értelmezzük*. Egy ilyen eljárás Marxszal kapcsolatban annál is hitelesebb, mert maga is ezt a módszertani elvet követte „az ember anatómiája a kulcs a majom anatómiájához” híres formulájában (MEM 13, 171). Ami a kontextus alapján nyilvánvalóan

csakis akkor lehet rendező elv, ha valós fejlődésen átment jelenségről vagy éppen eszmei fejlődésről van szó: evolúcióról, politikai gazdaságtanról, történelemfelfogásról.

Azt, hogy mit jelent a leírtak sokféleségének egységes gondolatba fűzése, az elidegenedés *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-beli (GFK, 1844) és *A tőke* III. kötete (1894) témáján mutatjuk be. Miután Marx *A tőkébe* behozza az *elidegenedés problémáját*, ebből logikailag két dolog következik: *vagy* nem akarta megismételni a GFK-t, *vagy* annak mondanivalóját már nem volt ideje életében jobban beleszőni főművébe – amit semmi esetre sem indokolt gondolati csonkaságként értékelünk. A tudománytörténet számtalan teljesen be nem fejezett, ki nem dolgozott teóriát tart érvényesnek. Így például sem a neokantianizmusnak, sem a szociológiában a stratifikációs elméleteknek nincs egyetlen etalonjuk, mert módszerük nyitott a tények, társadalmi jelenségek változó univerzumára. Mindegyik sok szerző, időben változó teljesítményeiben nyilvánult és nyilvánul meg, amiről időnként persze összefoglaló műveket írnak.

1894 felől nézve: az értéktöbblet-termelésnek és a tőkés osztály általi magánelsajátításának sokkal szorosabb a kapcsolata az elidegenedéssel, mint ezt Marx a GFK írása idején „sejthette”, ahol csak a termelő saját tevékenységének elidegenedéséből – nem pedig a tőkés újratermelési folyamatban funkcionáló, dologszerű racionalitással üzemelő, értéktöbblet-termelésen nyugvó magántulajdon esetéből – indult ki, majd általánosított. 1844-ben még nem tudta specifikálni a többletelsajátítás történelmileg különböző módozatait. A tulajdon és tulajdon nélkülség dichotóm ellentétében, ha tetszik, Marx még Rousseau, még Proudhon volt. Azonban az elidegenedett munka minden esetre nézve releváns problémáját éleslátóan jellemezte: a tevékenység elidegenedését tárgyától és eredményétől, a kettőét a társadalmi viszonyrendszer átfogóbb összefüggéseitől. Ha *A tőke* III. kötetében az elidegenedés fogalmának hat előfordulását átolvassuk – ezeket Marx írta, Engels csak közreadta –, láthatjuk, hogy álláspontunk nem légből kapott.⁷ Nos, mit tegyünk? Konstatáljuk ezt és álljunk meg itt? Ne, és azért ne, mert elméletileg adódik termékenyebb perspektíva is, éppen az *egybenéléssel*.

Tézisem: az általában vett „magántulajdon és elidegenedés” reláció kevésbé súlyos, mint a termelési eszközök tőkés magántulajdona melletti elidegenedés. Ezért mutathatta ki Tőkei Ferenc a marx szövegtörzsből, hogy az antikvitásban, az ázsiaságban, a feudális, prekapitalista, természetadta formák esetében a közösségnek/köz-

ségnek még volt integráló szerepe („a különös közösség fenntartása”; lásd a kötetben: 55–65.). Továbbá: nemcsak a kisparaszti árutermelő gazdálkodás, de még a jobbágmunka esetében is megmaradt a roboton túli saját munka részleges hozadéka, a személyi függésből következő termény-, kilenced-, tized-beszolgáltatási kötelezettség mellett és ellenére. Ekként az *elidegenedés kulcsponjtja a kizsákmányolt-ság, a saját munka feletti uralomtól való megfosztottság, a tőkésnek való alávetettség*, amit a többlet feletti társadalmi-önigazgatói rendelkezés kezddhetne felszámolni, folytatva az elidegenedettség *szociális, társadalomlélektani és kulturális formáinak lebontásával*, akár egészen az *elidegenedett közzhatalmiság* (a modern állam) meghaladásáig, vagy akár a nagyvárosi, megapoliszos elidegenedettség deviáns jelenségeinek (bűnözés; alkoholizmus; mentális betegségek; kábítószer függőség; a boldog fogyasztói tudat kretenizmusa; underclass- kirekesztettség, stb.), kedvező társadalmi feltételek esetén való megváltoztatásáig. A ma nézőpontjából, bármilyen messze lévő jelenségekről, reáliákról lett légyen szó. Egybenézve tehát 1844-et és 1894-et, nem feltétlen elhulló forgácsról, önmagát lerontó változatról van szó, ahogyan Szelényi Iván sugallja, hanem *komplementer viszonyról*, ami tovább vihető a társadalomtudományok azóta végbement fejlődésével. Marxra nézve Mészáros István ezt megtette a „Marx’s Theory of Alienation”-ben (1970), az „izmus” vonatkozásában pedig sokan, köztük H. Lefebvre (1965) vagy Lukács György számtalan forrás hasznosításával, az *Ontológia* II. kötetének (*Szisztemetikus fejezetek*) IV. fejezetében. De további példaként akár Mannheim Károly tudásszociológiáját is említhetnénk. Ennek a szociológiai területnek előfeltétele volt a társadalom és a történelem materialista felfogása. A csiszolás nem feltétlenül veszteséggel, hanem nyereségekkel is járhat – Marxnál és az utótörténetben egyaránt.

2. A marxizmusról: szemünkben nem üggyöntő, hogy Marx minek tekintette magát a XIX. században, mivel nem ismerhette saját hatását, utótörténetét. Mint nagy tudós, elhatárolódott az anarchisztikus marxizmustól, miként a derék kispolgári szocialista Proudhontól is, bármilyen jól hangzott annak „a magántulajdon lopás” tétele.⁸ (Ez ti. nem ad számot sem arról, hogyan keletkezett az, amit valaki ellophat, sem arról, hogy mit jelent ökonómiailag az egyenértékcsere mellett végbemenő „többlet” kisajátítása.) Mint arra rámutattunk, az irányzat mint olyan a sokféleségben is tartalmaz közös vonásokat,⁹ különösen, ha magvát, a radikális kapitalizmuskritikát, a politikai gazdaságtan bírálatát elfogadják. Persze, a tudományos és a mozgalmi marxizmus

között nem ritkán adódik feszültség, különbség és ellentét egyaránt, egykor és ma is. A praxisfilozófia a világ átalakíthatóságára, míg a „jelzőtlen” a megismerésére és megértésére koncentrál. *A teljesebb ismeret birtokában az átalakíthatóság aktivizmusa több eséllyel rendelkezik a realizációban, mint a csak impressziókra épülő, erkölcsileg bármennyire is jogosult tett.* Nemcsak a történelem változott, a társadalomtudomány is fejlődött. Ide tartozik a *világrendszer-elmélet* is, vagy a hegei–marxi dialektika bizonyos pontokon való továbbfejlesztése és szaktudományos konkretizálása a XX–XXI. századi rendszer- és komplexitás-elméletekben. A kötetet dicséri, hogy ennek analitikus és szintetikus nyomai is tetten érhetők benne. Szívesen térünk rá némely ilyen vonatkozás tárgyalására.

II. Éber Márk Áron áttekintő értékű és jó színvonalú bevezető tanulmányt írt a világrendszer-elemzésről. Sok forrást és még több irodalmat tartalmazó tanulmánya helyesen jellemzi ezen irányzat radikális kapitalizmuskritikus törekvéseit, miként azt is, hogy e hatvan-hetven éves fölfogás a fejlődéselméletekre és a modernizációs teóriák egyoldalúságaira adott reakcióból bontakozott ki. A szerző leírásában érthetővé válik a történeti rendszerek három formájának megkülönböztetése: a mini rendszereké (*mini-systems*), illetve világrendszereken belüli két formáé: a politikailag egységesen irányított világbirodalmaké (*world-empires*) és a világgazdaság(ok)é (*world-economies*). Igaz, palettáján jó néhány elmélyítendő kérdés nem szerepel: ír a világrendszer-elemzés és Marx viszonyáról, de nem veti fel annak kérdését, hogy ezzel létrejött-e egy új unidiszciplináris tudomány, mint azt Wallerstein állítja. Magam a világrendszer-kutatást *marxista alapozású kritikai elméletnek* tekintem. Éppen azért, mert elemző erejénél fogva – az elemzés elsődleges tárgya a világrendszer és nem a nemzetállam; a hegemoniaciklusok bevezetése (Wallerstein; G. Arrighi; P. Taylor) a konjunkturális és szekuláris, hosszú tartamok elemzésénél stb. – és empirikus-statisztikus módszereinek használata révén a leginkább helyzetadekvát a mai világ folyamatainak jellemzésére. Akkor is, ha a „*a world-economy*” / „*the world-economy*” (*une économie-monde* / *l'économie-monde*), illetve a „*world-system*”, „*world economic system*” stb. fogalmak használata nem teljesen megoldott a Braudelnél, majd Wallersteinnél és másoknál is jelen lévő fogalmi „csúszkálás” áthidalására. Bár magam a problémát 2005-ös monográfiám írásakor is érzékeltem, megoldást csak 2011-ben találtam rá. Eszerint: a legátfogóbb kategóriának a *világrendszert* kell

tekinteni, amelynek tartalma a világtársadalom és a világgazdaság (termelés + nemzetközi munkamegosztás + világpiac) ellentmondásából adódó feszültségek közepette reprodukálódik: a *világpiac* *homogenizálódik*, leszámol a helyi és nemzeti piacokkal, vagy átértékeli őket, miközben a *világtársadalom heterogenitása megszűntethetetlen*: a társadalmak történelmileg elért fejlettségi fokuk szerint, kulturálisan, nyelvileg, vallásilag nem homogenizálódnak, heterogenitásuk szekulárisan megszűntethetetlen. Alárendelt ellentendenciák persze fel-felütik fejüket: így jön szóba a multikulturalizmus, a világvallások terjedése vagy a világelit befolyásának növekedése. Utóbbi mozzanat már meg is teremti a kapcsolatot a *világrend alakításának* geopolitikai fejleményeivel.

A világrendszer-elmélet, amely a korai Wallersteinnél valóban *smithiánus*, kereskedelmi kapitalizmusként indult,¹⁰ nem állt meg itt, fejlődött. Erre bizonyítékként Giovanni Arrighi álláspontját hoznám fel. Szerinte szakítanunk kell azzal, hogy a *centrum–félperiféria–periféria kapcsolatokat* kizárólag az *egyenlőtlen csere* mechanizmusával magyarázzuk, illetve, hogy a *világgazdaság struktúrája* csupán *kereskedelmi hálózatokból* állna. Az egyenlőtlen csere nem az egyetlen eszköz volt a centrum–periféria viszony polarizációs mechanizmusának kialakulásában, mert egyfelől a *munka*, másfelől a *tőke* egyoldalú áthelyezésének legalább ilyen fontos szerep jutott. A munkaáthelyezésekben különbséget kell tennünk önkéntes és kényszerű áthelyezési formák között. Az utóbbiak az erőszak vagy az erőszakkal történő fenyegetés eszközének alkalmazásával mentek végbe. „A *rabszolgák kereskedelme és a hadifoglyok áttelepítése* és munkásként alkalmazása a munkaerő egyoldalú és erőltetett áttelepítésének példája, míg a kolóniák által használt monetáris eszközök bevetése, valamint a *háborús károknak a legyőzött ellenségek általi helyreállíttatása* a tőke jellegzetes magatartása. Az önkéntes áthelyezés ezzel szemben az áthelyező tulajdonosok kizárólagos érdekeit szolgálja: a legjobb példák a *munkaerő emigrálása*, valamint a *tőke menekülése*. Ez a két egyoldalú áthelyezési típus döntő volt a tőkés világgazdaság centrum–periféria struktúrájának reprodukálása szempontjából, noha az *idő múlásával az erőszakos áthelyezések jelentősége csökkent az önkéntes áthelyezésekkel szemben.*” (Arrighi, 1992, 147) E mozgás iránya a különböző térségek között pedig a tőkés világgazdaságban arrafelé tart, ahol a jövedelmek nagyobbak és biztosabbak. Mindez az olcsó(bb) munkaerő-gazdaságokba történő *tőkekihelyezésekre* és az „*agyelszívás*” jelenségeire is igaz. Az egyenlő és az egyenlőtlen cserét tehát ezekkel a polarizációs

mechanizmusokkal ki kell egészítünk ahhoz, hogy megérthessük a centrum terjeszkedési folyamatát.

III. Losonczi Márk: *Marx, a rendszerteoretikus, a komplexitás gondolkodója* c. tanulmányában (70–86.) fontos elemzést nyújt egy igencsak eredeti kérdésről: a XIX. században még nem létező, mai *komplexitás-és rendszerelmélet* és a *hegeli–marxi dialektika*, illetve *totalitás elvének kapcsolatairól*. Felkészült, ínyenc olvasóknak való kérdések ezek: Losonczi felmutatja a hegeli dialektikában és annak rendszeralkotási szintjeiben azt az integratív – részeit egésszé szervező és spirálisan előrehaladó – mozgásformát, aminek alapja az ellentmondás. Ez logikailag az *azonosság és nem azonosság azonossága*; kontrárius ellentétébe fordítva a tagadást: az *azonosság és a különbség azonossága*, tehát szintézisbe oldódó konkrét *azonossága*. Másként fogalmazva: a tagadásra épülő ellentmondás elve lehet egy *önmagát azonos szinten újratermelő létállapot* fenntartója, de eljuthatunk a *reverzibilis létől az irreverzibilis levésig*, ha az *azonosságpólust* annak pozitív ellentétje determinálja. A lét átmegy levésbe; ahogy Ilja Prigozsinn a *nemegyensúlyi termodinamika-kutatás* Nobel-díjasa 1979-es könyvének címében is kifejezte: *A létől a levésig*¹¹ Ekkor már nem a konkrét azonosságról, hanem egy mozgásformában reprodukálódó ellentmondásról van szó. Hogy egy ellentmondásos létalap állapota önmagát azonos szinten, szűkítetten vagy bővítetten termeli újjá – amikor a reprodukció már produkció is –, ez a konkrét folyamat függvénye. Ha bővítetten, ez ontológiailag egy spirálisan előrelendülő mozgás (lét–levés–létezés), amely „Hegelnél a valóság újonnan formálódó szintjeinek (amelyeket manapság *new levels of emergence*-ként szokás leírni), a logikai, természeti és szellemi dimenzióban egyaránt” (73.) jelen lévő megnyilvánulása. A tagadás, és ezzel az önmagával való konkrét azonosságnak a kizárt környezetre vonatkoztatottsága, továbbá a közvetítések reflexív léptető rúgói egyaránt összetevői a lét komplexitásának. Szőjük bele a dialektikus ellentmondás kérdését: ez már nem a környezetre vonatkoztatott elválasztottság konkrét azonosságát mutatja fel, mint a kontradiktórius, pusztán negatív tagadás és a már érintett kontrárius forma – *determinatio est negatio* –, hanem itt a pólusok viszonya *reflexív*: egymást kölcsönösen feltételezik és ki is zárják. (Javaslatunk: nevezzük ezt *reflexív tagadásnak*.) „Munka” és „tőke”; „szülő” és „gyermek”; „tételes jog” és „természetjog” – egyik nem a másik és másik nem az egyik, de egyik sincs a másik nélkül, ezért egymásra vonatkozó reflexiók kategóriák: a tőkés termelési

mód, a család, illetve a jogrendszer mozgásformáiban egzisztálnak.¹² Nincs végső egy, a tagadás és a vonatkozás minden létező tulajdonsága, amely komplex, összetett; továbbá minden létező a sokféleség egysége. Andrej Munda joggal írhatta: „a hegeli filozófiai rendszer az első rendszeres vizsgálódás amely az *autopoesis* logikájával foglalkozik” (73.), ti. az önépítő rendszert együtt jellemzi az operatív zártság és a külső környezetre vonatkoztatott nyitottság. Minden alacsonyabb lét-dimenzió megszüntetetten megőrződik a magasabban, Hegelnél a lényeg szintjében a *lét*, a fogalom szintjében a *lényeg*, anélkül, hogy visszavezethetőség állna fenn az alacsonyabbra.¹³ Éppen azért, mert a magasabb szint saját belső célszerűséggel, N. Hartmann terminológiai leleményével élve: *kategoriális nóvummal*, tehát *létben relatív önállósággal rendelkezik*. A rendszer/totalitás hegeli elve erősen ekvivalens a „félíg nyitott – félíg zárt” rendszerekkel – mondhatjuk a rendszerelmélet nyelvén, amely csak L. von Bertalanffy 1930-as fellépésétől datálható, aki Marxot is a rendszerelmélet előfutáraként vagy első művelőinek egyikeként emlegette –, *joggal*. „Hegel organikus látásmódjában helyük van a viszonylagos önállósággal rendelkező részeknek és az újszerű, holisztikus tulajdonságokra szert tevő egészeknek is. Eszerint nem csupán az egész több a részek pusztá összegénél („az egész élő”, „az igaz az egész”), hanem „a részek is többek az egész pusztá csavarjainál” – jellemzi találóan Losonc Márk. Mintha a világrendszer fogalmát hallanánk;¹⁴ igen, nemcsak a szerves rendszerekről, hanem az önreproduktív társadalmi totalitásról is szó van.¹⁵ Losonc szépen megmutatja ezt a tökérről mint *autopoetikus*, önépítő rendszerről szóló részben (74–79.), ahogy a fő mű, „A tőke is rendszerek rendszereit vizsgálja, amelyek komplex totalitással állnak össze”, illetve amikor Marxot – helyesen – a komplexitás gondolkodójaként jellemzi (80–83). A dialektikus gondolkodás a kutatott tárgy *leírására*, analitikus-szintetikus vagy éppen induktív-deduktív *elemzésére és kritikai értékelésére* egyaránt alkalmas. A dialektika sok mindent megelőlegezett a rendszer- és komplexitáselméletek XX–XXI. századi tudásából, amit Losonc értékes tanulmánya igen jelentős gondolkodók sokaságának munkáin keresztül is bizonyít. Amiként a félperiférikus, függő fejlődés vizsgálatának módszertani megalapozásában is üdvözölhetünk újabb hazai fejleményeket: szemben az államközpontú realizmussal (R. Gilpin) vagy a kapitalizmusváltozatok módszertanával (P. A. Hall – D. Soskice), ahol ugyanis mindkét megközelítés a *módszertani nacionalizmuson* alapul. Amitől eltérően Artner Annamária – a neoklasszikusok *metodológiai individua-*

lizmusával szembeállítva – a *methodological systemism* jegyében elemzi Brazília gazdaságának a globális tökeciklusokba ágyazott és ezáltal roppant korlátozott felzárkózási lehetőségeit (Artner, 2018, 99).

IV. Sok mindennel lehetne még foglalkoznunk a kötet huszonegy tanulmányából, amit persze nem tehetünk meg. A *Wertkritikk*kel kapcsolatos értékelésünket sem ismételjük meg itt.¹¹⁶ Rátérünk inkább arra a kérdésre, hogy az *elismerés* kiválthatja-e az osztályharcot? Huszár Ákos tanulmánya – az *osztályfogalom* háttérbe szorulását konstatálva – hajlik erre, midőn bemutatja Nancy Fraser és Axel Honneth elméleteit és vitáját. Az *osztályfogalom* háttérbe szorult, mert – szerinte – az osztálykonfliktusok immár nem öltének politikai formát. Előtérben az *elitharc* áll, s ez a fogalom kívül reked a tudományos és közéleti diskurzusokon, miközben azért „léteznek a társadalmi szenvedés, illetve az igazságtalanság érzésének osztályspecifikus tapasztalatai.” (27.) Nancy Fraser duális elmélete az osztályegyenlőtlenségek mellé helyezi a *kulturális elnyomásból* fakadó igazságtalanságokat, olyan normatív igazságosságelméletet keresve, amelyben nemcsak a gazdasági javak egyenlőtlenségének megszüntetéséről van szó, hanem a domináns kultúra által kizárt vagy leértékelt csoportok is a társadalom teljes jogú tagjaivá válhatnak. A nemzeti, etnikai és szexuális kisebbségek vagy a feminista mozgalmak identitásuk elismeréséért, életformájuk társadalmi elfogadtatásáért küzdenek. Amíg Frasernél a gazdasági és kulturális elnyomás tényezői egymással összefüggenek, addig Axel Honneth az osztályelméletet *elismerés-elméletté* írja át. Kikapcsolva az osztályszintű egyenlőtlenségek kérdését, nála a kapitalizmus *elismerési rendként* (– pontosítsuk elnagyoltságán – SZ. P. az elismerés hiányos rendjeként) posztulálódik. Ehhez olyan fogalmi hálót kell kialakítania, amelyben az osztályuralomnak nincsenek kulturális, eszmei vagy erkölcsi összetevői – mintha csak a polgárság osztályuralmának nem lenne sajátlagos erkölcsisége, mintha, mondjuk, Lukács, Gramsci stb. teoretikusan nem is éltek volna –, hogy aztán felfedezhesse az elnyomott kisebbségek elismertségének hiányát, a voltaképpeni *kirekesztettséget*. Elismerés-elmélete „a társadalmi szenvedés, illetve igazságtalanság azon tapasztalatairól kíván számot adni, amelyeket az egyének az elismerés elmaradása, illetve megtagadása során átélnek.” (21.) Honneth ebből bont ki további nem érdektelen megfontolásokat.¹¹⁷ Huszár megértő értékeléseitől némiképp eltávolodva, én inkább Jim McGuigan álláspontját osztom, aki Boltanski és Chiapello fontos könyvének (Boltanski – Chiapello 2005) elemzése kapcsán, a

kapitalizmus vezérlőeszméinek változását feldolgozva, kimondja: az osztály-kizsákmányolás fogalmának használatát felváltó *kirekesztés* a társadalomkritikában azzal járt, hogy anélkül nevezik meg a negatív társadalmi jelenségeket – marginalizált és alárendelt csoportokat, kisebbségeket, elnyomott nőket és munkanélkülieket vagy éppen a szegényeket –, hogy kapcsolatba kellene hozniuk ezeket a kizsákmányolás haszonélvezőivel, a polgársággal mint osztállyal (a termelési eszközök domináns tulajdonosával). Eszerint a felül lévő, önmegvalósító, hálózati-informatikai társadalomra hivatkozó *cool* kapitalista polgárságnak se érintettsége, se felelőssége nincs a kirekesztettségben.¹⁸ Az ezzel szembeni „javító szándékú kritika mindig része a rendszernek, és arra szolgál, hogy új életet öntsön abba, amit szolgál (McGuigan 2013, 69–172). Ismerjük el az el nem ismerteket, voltaképpen a kirekesztetteket, ez az etikai dimenzió, anélkül, hogy felszámolnánk el nem ismertségük strukturális alapját és különböző okait.

V. Ezzel el is érkeztünk a kötetben számos helyen és változatban érintett *osztályfogalom* tárgyalásához. Hol vagyunk már a XIX. századi kétkezi, „kalapácsos-csákányos” munkástól és munkamegosztástól? Valóban, ne is keressük az egykori proletariátust. Bár azért a fizikai munka sem tűnt el teljesen, főleg nem az olcsó munkaerőt a harmadik világban megtaláló és ezért üzezeit oda kitelepítő transznacionális tőkés vállalkozásoknál. Arrighi mutatta ki, hogy a *perifériák iparosításával* szinkronban történt meg az *ipar periferezálódása*, azaz a centrumban előállított jószágokhoz képesti leértékelése. A kétkezi fizikai munkát sok területen kiváltotta a gépesítés, majd az automatizálás, a képzett, kvalifikált munka a segédmunkát, miközben a foglalkoztatási struktúrában a szolgáltató-kereskedelmi tevékenységek kerültek mennyiségi túlsúlyba. A munkamegosztás majdnem szakadatlan differenciálódása az egyik legfontosabb termelőerő, amely egyben megnöveli a kooperáció szükségletét. Ezért vált a *logisztika* a globális kapitalizmus legfontosabb alkalmazott tudástípusává (eltérően a XIX. századi, angol hegemoniájú ipari kapitalizmus *mérnöki-gépészeti*, és a még korábbi holland hegemonia alatti kereskedelmi-merkantilista kapitalizmusától, ahol a *navigáció* volt a mindenható alkalmazott tudomány – lásd P. Taylor, 1997). A paraszti-mezőgazdasági munka időbeli és területi szétszórtságához viszonyítva, az ipari kapitalizmus új, cselekvőképes osztályt termelt ki magából. Amíg a klasszikus kapitalizmusban a munkásosztály üzemben belüli és nagyvárosi koncentrációja Európában megszülte az osztállyá szervezettség magas fokát,

s ez a taylori–fordi üzemszervezésben is kiválóan működött, ennek feltételeit lényegesen legyengítették az elmúlt fél évszázad változásai. Nemcsak a munkásosztály vált kisebbé és szűnt meg számszerű többségnek lenni a centrum társadalmi struktúrájában, hanem az érdekérvényesítés képessége is generalizálódott. Claus Offétól tudjuk, hogy azt a társadalmi csoportot tarthatjuk magáértvalónak, amelynek *konfliktusképessége és szerveződésre való képessége* együtt létezik. Azok a társadalmi csoportok, rétegek és osztályok konfliktusképesek, amelyeknek *teljesítmény-visszatartása fennakadást idéz elő a tőkeértékesülés piaci folyamataiban*. A szerveződésre képességhez pedig tér- és időbeli tapasztalatátadás, kommunikáció és ideológiai motiváció szükséges. Ettől lesz mozgalom és szervezet, és akcióra szervezettsége révén érdekérvényesítő képesség. Napjainkban sok tényező rontja le a munkásság önszerveződésre alkalmasságát Nyugat-Európában és Észak Amerikában: a politikai pluralizmus körülményei közepette az osztály egykori legsajátlagosabb szervéből, a szakszervezetekekből vörös helyett többségükben sárga szakszervezetek lettek, a sztrájkokat jogiasították, az úgynevezett flexibilis munkavégzési formákkal – amelyek bevezetésének reális technikai-technológiai és nemcsak uralmi okai vannak – tovább gyengült az érdekérvényesítő képesség és önszerveződés. Eközben a *mainstream* médiahatalmak mindent megtesznek a szocializmus eszméinek lejáratásáért. A dolgozói részvényprogramok is a fejlett országok munkásságának anyagi-eszmei pacifikálását segítik elő. Az Európában száz évig létezett, öntudatot és identitást, *autonóm szocialista munkáskultúrát* (könyvtárak, olvasóköri, szemináriumok, kórusok-dalárdák, testedző egyesületek stb.) elnyelte a *fogyasztói tömegkultúra*.

Az újonnan iparosodott országokban (Brazília, Dél-Afrika, Dél-Korea) a hatalmas tőkebeáramlás nyomán széles munkásosztály alakult ki, amely független munkásmozgalmat szervezett és komoly alkupozícióval bír. Azonban látnunk kell, hogy bár itt működésbe léptek a *társadalomvédelem* emeltyűi, eleven a bér munkástudat, az osztályalapú mozgalomképződést mégis több minden keresztbe veri: *egyfelől* privilegizált csoportok léte; a fogadó ország és a bevándorló munkások különbözősége; a faji, nemi, etnikai, állampolgársági státuszok kereszteződése (Beverly J. Silver – Sahan Savas Karatasli, 2016), *másfelől* pedig az a tény, hogy ezek nem vettek fel szocialista-posztkapitalista orientációt. Az osztályra szerveződés ellen ható, azt gyengítő fejlemények mellett mi maradt meg az osztályfogalomból? Vannak-e a változások ellenére állandó tényezők?

Nos, vannak. Ha a legszűkebb értelemben, a bér munkásosztály ökonómiai fogalmát vesszük, akkor az a termelő munkához kapcsolódik. „Termelő munka a tőkés termelés értelmében az a bér munka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérre kiadott részére) cserélve nemcsak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezen kívül értéktöbbletet termel a tőkésnek. Csak ez változtatja az árut vagy a pénzt tőkévé, termeli mint tőkét. Csak az a bér munka termelő, amely tőkét termel” (MEM 26/I. 117). „E termelő munkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökig (a tőkéstől megkülönböztetve)” – írja Marx az Értéktöbblet-elméletekben (MEM, 26/I. 121). Ez a meghatározás független a tevékenység jellegétől, eredményétől vagy a dolgozók egyéb szociológiai jellemzőktől. A nem termelő munka ellenben a tőkés jövedelmét csökkenti, mert nem tőkére cserélődik. Ettől még nélkülözhetetlen a gazdaság működéséhez és társadalmilag hasznos (állami iskolai tanár, orvos vagy bíró stb.; vagy a nagyburzsoázia szolgáló személyzete, amely gazdáinak hasznos munkát végez). De nemcsak az ökonómia aspektusában vannak az osztályfogalomnak állandó, máig élő meghatározottságai. Az osztályfogalom konstans eleme a *termelőeszközöktől való megfosztottság következtében előálló bér munkás lét*, illetve a reflexiós viszony a polgárság és a munkatársadalom között. Ez történetileg folytonos, máig megmaradt. Olin Wright analitikus marxizmusa ezeket a minőségi, relációs kritériumokat helyezi előtérbe, szemben a jövedelmi-mennyiségi kritériumokra redukáló törekvésektől. A kapitalizmus osztálystruktúrájában a probléma nem egyszerűen az, hogy a dolgozóknak kevesebb jut valamiből, amiből a kapitalisták többet birtokolnak, hanem inkább, hogy egy olyan kvalitatív pozíciót foglalnak el a társadalmi viszonyokban, amelyekben a dolgozókat kapitalisták (vagy helyetteseik) alkalmazzák, akik a munkahelyeken zajló tevékenységeket irányítják. Az *osztályelemzés releváns marad egészen addig, amíg az egyenlőtlenségek a társadalmi viszonyokba ágyazottak, nem pedig az egyéni tulajdonságok következményei*. Kár, hogy Szalai Miklós eltekintett ennek bemutatásától, amikor az *Analitikus marxizmus – a marxizmus feladása vagy megújítása?* c. tanulmányában e problematikáról értekezett (355–375.)

„Válami ván, dé ném áz igázi” – mondhatnánk viccesen Arkagyij Rajkinnal, az egykori (nálunk is) népszerű szovjet humoristával – de közel sincs szó viccről. Az eurocentrikus, indusztriális szocia-

lizmus osztályfogalma aligha nyeri vissza azt a jelentőségét, amellyel korábban rendelkezett. Nincs proletariátus, és ami szubjektíve jelentős motívum, senki sem akar proletárrá válni, mert ennek mára megszűnt az egykor létezett öntudata. Azonban létezik globális „munkatársadalom” (*Arbeitsgesellschaft*), amely a bér munkaslétet és a kizsákmányolás nem specifikusan tőkés, gazdaságon kívüli módokat („multiverzum”; Roth – van der Linden, 2016) de facto éppúgy magába foglalja, mint a *prekariátust*, a flexibilis munkaviszonyokkal bizonytalanságba taszított, szorongó, alulfizetett dolgozókat (Tallár, 2014). Ezért a gazdasági, politikai és eszmei eligazodáshoz a régi térképeket újra kell tájolni. Hogyan?

*

A bér munka társadalmi felszabadítása és szubjektuma anyagi és szociokulturális összetevőinek emancipációja ma is csak a *kvalitatív összetevők megváltoztatása révén*: makroszintű regulációval és redistribúcióval tűnik lehetségesnek, köztulajdoni dominancia mellett: mikroszintű öngazgatással, szövetkezetekkel; az alapvető szükségleteket kielégítő szociális biztonság alanyi jogával; a humanizmus kulturális értékeihez való tömeges hozzáféréssel és ezáltal a társadalmi mobilitás biztosításával. Nem a valós teljesítmények kikapcsolásával, hanem az *osztályszintű egyenlőtlenségek és a vertikális-hierarchizáló munkamegosztás* felszámolásával, túl az elosztás szocializálásán, a felhalmozás, a reprodukció összefolyamatának társadalmasításával,¹⁹ az elidegenedés társadalmi feltételeinek lebontását célzó, humanisztikus törekvésekkel. Akkor és csak akkor, ha előáll egy olyan történelmi szituáció, amelyben mindez találkozni lesz képes a globális kapitalizmus elnyomottjainak, megnyomorítottjainak, kizsákmányoltjainak népi mozgalmaival, a „harmadik világ” és az ezeket támogató szerves értelmiség törekvéseivel. Egy ilyen vagy ehhez hasonló történelmi helyzet előállhat, és akkor a marxi kritikai elmélet eszméi „az igazság csodálatra méltó kicsiny csoportjaitól” utat találhatnak a fellendülő, kapitalizmus-kritikus és -ellenes mozgalmak tömegeihez. A világtörténelmi aktualitás leszállhat a stratégiai és a napi aktualitások szintjére. A cselekvőképeséghez azonban meg kell érteni a globális kapitalizmus természetét. Ekkor és ezáltal a történelem alakításának szubjektuma újra porondra léphet. Ezért érdemes fenntartani és alkotóan művelni a tradíciót.

- Arrighi, Giovanni 1990: The three hegemonies of historical capitalism. *Review*, 13, 365–408.
- Arrighi, Giovanni 1992: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 15–16. sz., 145–180. Újraközölve Éber Márk Áron új fordításában: *Eszmélet*, 103.sz. (2014. ősz), 159–191.
- Artner Annamária 2018: Marx 200. Marx öröksége, a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége a globális kapitalizmusban. *Eszmélet Zsebkönyvtár*, Budapest, Eszmélet Alapítvány
- Beverly J. Silver – Sahan Savas Karatasli 2016: A kapitalizmus és a munkásmozgalmak történeti dinamikái. *Eszmélet*, 112. sz. (2016. tél), 134–147.
- Boltanski, Luc – Chiapello, Ève 2005: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso
- Brenner, Robert 1977: The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review*, No 104. 25–92.
- Roth, Karl Heinz – van der Linden, Marcel 2016: A munka és a munkásság globális történetének körvonalai. *Eszmélet* 112 sz. (2016. tél), 92–109.
- Ilya Prigogine 1979: *Vom Sein zum Werden. Zeit und Komplexität in den Naturwissenschaften*. München, Piper
- Lefebvre, Henri 1965: *Metaphilosophie*. Collection Arguments, Párizs, Éditions du Minuit
- McGuigan, Jim: A kapitalizmus vezéreszméi. *Eszmélet* 99. sz. (2013. ősz)
- Silver, Beverly J. Karatasli, – Sahan Savas 2016: A kapitalizmus és a munkásmozgalmak történeti dinamikái – munka, kapitalizmus és mozgalmokutatás. *Eszmélet* 112. sz. (2016. tél), 134–147.
- Szigeti József 1998: Azonosság és nem-azonosság azonossága. *Magyar Filozófiai Szemle*, 4–5–6. sz. 445–507.
- Szigeti József 1999: The Principle of the Identity of Identity and Not-Identity. *Nature, Society, and Thought*. A journal of dialectical and historical materialism, Vol. 12, No. 3, 261–375. Szigeti Péter
- 2005: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szigeti Péter 2015: Materialista lételmélet – alapvetés In: uő: *Problémáink vonzásában. Társadalomelméleti tanulmányok* 290–305. Győr, Széchenyi István Egyetem. <http://mek.oszk.hu/14700/14704>. Szigeti Péter 2017: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 115. sz. (2017. ősz) Melléklet
- Tallár Ferenc 2014: A proletariátustól a prekariátusig és tovább... *Eszmélet*, 102 sz. (2014. nyár), 70–95.
- Taylor, J. Peter 1997: Mitől modern a világrendszer? Hétköznapi modernitás és globális hegemonia. *Eszmélet* 33. sz. (1997. tavasz)
- Therborn, Göran 2010 *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* Eszmélet Kiskönyvtár, L' Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány
- Therborn, Göran 2013: Osztály a XXI. században. *Eszmélet* 97. sz. (2013. tavasz), 16–40.
- Tütő László 2017: Marx társadalomkritikai nézeteiről – módszertani vázlat. *Eszmélet* 115. sz. (2017. ősz), 109–24.

- Wallerstein, Immanuel 1974: Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitaliste World Economy. *African Studies Review* 17,1.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Társadalomtudományi Kiskönyvtár. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Wallerstein, Immanuel 1987: *Le capitalisme historique.* Párizs, La Découverte.
- Wallerstein, Immanuel 2006: *Bevezetés a világgazdasági elméletbe.* Eszmélet Kiskönyvtár. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány. <http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Wallerstein-%C3%BAj.pdf>

Jegyzetek

- ¹ A szövegben az évszám és forráshely nélküli oldalszámok mindig a recenzált kötetre vonatkoznak.
- ² Marosán Bence Péter (szerk.): *Elidegenedés és emancipáció – Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- ³ Ama fogalmi zűrzavar értelmében, hogy a „poszt” jelenthet XXI. századot (104.); a sokféleségben az igazságigényről lemondást jelentő „posztmodern Marxot” (8.); reflexív modernitást vagy éppen hálózati társadalmat; az antikapitalizmus helyébe lépő, valószínűleg liberalizmust és radikális reformokat (sic); „marxista posztmodern” és „posztmodern marxista” intellektuális stratégiákat, amelyek ráadásul egymással összefonódva is jelentkezhetnek (413–414.); dekonstrukciót; de „izmus”-véget, az „izmus” elvetését, majd ennek ellenkezőjét vagy megújítását is (400–401.). Nem folytatom. Egymást kizáró vagy egymásból le nem vezetett, túlterhelt fogalmi tartalmakkal nem lehet egy új korszakot megalapozni. Ahhoz utalásszerűség, példálózó felsorolások nem elégségesek.
- ⁴ Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet* 115. sz. (2017. ősz). Melléklet. 49–50.
- ⁵ Szelényi Iván: Marx és/vagy marxizmus a 21. században. Antall Attila, Földes György és Kiss Viktor (szerk.). *Marx ... Interpretációk, Irányzatok, Iskolák.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2018. A Politikatörténeti Intézetben, 2018. december 11-én elhangzott előadás szövege. *Mozgó Világ*, 2019. február, 22–30. A folyóirat szerkesztősége, némi műfajtévesztéssel, a címlapon és a tartalomjegyzékben is tanulmányt ígér.
- ⁶ „Az azonban bizonyos, hogy én nem vagyok marxista”.
- ⁷ „Láttuk, hogy a tőke növekvő felhalmozása növekvő koncentrációját foglalja magában. Ily módon nő a tőke hatalma, a társadalmi termelési feltételeknek a tőkésben megismerhető önállósulása a valóságos termelőkkel szemben. A tőke mindinkább mint társadalmi hatalom mutatkozik meg, amelynek funkcionáriusa a tőkés, s amely semmiféle lehetséges viszonyban nem áll többé ahhoz, amit az egyes egyén munkája teremthet – de mint elidegenült, önállósult társadalmi hatalom, amely a társadalommal mint dolog és mint a tőkésnek a dolog általi hatalma kerül szembe. Az ellentmondás az általános társadalmi hatalom között, amivé a tőke alakul és az egyes tőkésnek a társadalmi termelési feltételek fölötti magánhatalma között mind kiáltóbbá válik és magában foglalja e viszony felbomlását, mert egyszersmind a

termelési feltételeknek általános, közösségi, társadalmi termelési feltételekké való kimunkálódását is magába foglalja. Ez a kimunkálódás adva van a termelőerőknek a tőkés termelés során megtett fejlődése és azon mód által, ahogy ez a fejlődés végbemegy”. (MEM, 25. köt. 250–251) Nos, igaz, napjainkig a társadalmiasodó termelés és a magánhatalom közötti ellentmondás a centrumkapitalizmusban sem fejlődött túl e viszonyrendszeren, annak általános felbomlasztásán. Nem jutottunk túl a tőkeviszony teremtette, elidegenedéssel terhelt modernitáson, se a posztindusztriális, fogyasztói kapitalizmussal, sem az informatikai forradalommal. Nincs posztmodern kapitalizmus, mert a tőkés termelési mód maga a modernitás. Ezért és ennyiben Marxnak kitüntetett helye van társadalomelmélet legnagyobb géniusza között. Történelmileg ez tartja életben irányzatként az „izmust”. Ma a szellemi életben erőteljesebben, mint a politikában, ahol eltérően a múlttól, alig-alig vannak marxista tömegpártok.

- ⁸ „Mi a tulajdon?” – kérdezte könyve (1840) címében a XIX. század közgazdász, kispolgári szocialista gondolkodója, Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865), s azt a választ adta, hogy „A tulajdon – lopás.” Szellemes, de vulgáris válaszát a munkaérték elmélet aljáról K. Marx többek között azért bírálta *A filozófia nyomorúságában* (MEM. 4. köt), mert nem tudta megválaszolni a tulajdon tárgyának, az érték forrásának problémáját. A tulajdon tárgya ugyanis mindig valaminő olyan vagyón, vagyontárgy, amely ökonomiailag, szociológiailag – legalábbis a munkával szabadon reprodukálható javak körében – a természeti tárgyakat átalakító emberi tevékenység eredménye. Az eredeti, s nem a származékos szerzőmód értelmében.
- ⁹ Egyetértve Tütő László megoldásával, magam is úgy látom, hogy a gazdag életműben meglévő eltérésekből nem következik Marx „pluralizálása”, mivel ezek azonos szemléleti keretben történnek és „[s] okkal inkább annak vizsgálata indokolt, hogy az egyes gondolatok szervesen illeszkednek-e a későbbi, letisztult gondolatrendszer egészébe” (Tütő, 2017, 114).
- ¹⁰ Eszerint: kapitalizmus mindenütt létezik, ahol jelen van „egy piacra, profitra termelő termelési rendszer, és a profit elsajátítása egyéni vagy kollektív tulajdon alapján történik.” Vagyis nincs jelentősége annak, hogy milyenek a társadalmi viszonyok a termelés rendszerén belül (például, hogy jobbgátság vagy bérmunka van-e), csakis az számít, hogy a gazdasági alanyok viselkedése a piaci eladásra és profitszerzésre irányul-e (Wallerstein 1974). A másik értelmezés a marxista hagyományból ered, és a kapitalizmust (vagyis a kapitalista termelési viszonyokat) úgy határozza meg, mint kiteljesedett árutermelést. Eszerint az értelmezés szerint, kapitalizmus akkor létezik, amikor nemcsak a termelés során létrehozott javak és szolgáltatások öltének áruformát, hanem a rendszer *inputjait* is – beleértve a munkaerőt, a nyersanyagokat és a termelőeszközöket – árukként vásárolják meg. (Lásd pl. R. Brenner, 1977). Itt a *munkaerő-input az érték forrásaként döntő termelési tényező*: a munkás munkavégző képességét adja el a vállalkozónak és annak irányítása-parancsnoklása mellett dolgozik, s normálformájában meg is kapja munkaeje árát, a munkabért, amely munkavégző képességének újratermeléséhez szükséges (ez a szükséges munka). Amit nem kap meg, az *többletmunkájának* ellenértéke: ez az őt alkalmazó tőkés vállalkozónál marad. A csere nem egyenlőtlen, nem is becsapáson vagy erőszakon, tehát nem az *irracionális* szerzési formákon alapul, hanem egyenértékek cseréje mellett lezajló folyamat.

- ¹¹ *Vom Sein zum Werden*. Prigozsinn az egyensúlyi állapottól távoli rendszerek azon törvényszerűségét is kifejtette, hogy – az egyensúlyi vagy ahhoz közeli rendszerekkel ellentétben – azok a rendezettség felé tartanak.
- ¹² Itt utalunk rá, hogy Marx elgondolásának egyik gyakori félreértése éppen azon alapul, hogy az *ellentmondás* elvét, amely meghaladhatatlan, összekeverik az *antagonisztikus ellentmondás* tőkeviszonyban konkretizált típusával. Ez az, ami meghaladható. Az antagonisztikus alapzat következményének, az osztályszintű egyenlőtlenségeknek a kiiktatódása nem jelenti azt, hogy megszűnne a társadalmi létezés összes konfliktusa (szociológikuma, pszichikuma) és ellentmondása (létezésformája), azonban új feltételrendszer közé helyezi az emberi emancipációs törekvéseket. Rekonstrukciónkat lásd az ellentmondás és az antagonisztikus ellentmondás differenciájáról: Szigeti 2017, 15–27.
- ¹³ Egy materialista lételméletben a *szervetlen lét* rétegére épül rá a *szerves* (az evolutív, élő), az élőre a *társadalmi lét*. A létrétegek és a kategóriák – fundamentális-különös-tárgyspecifikus – viszonyának kifejtését lásd: Szigeti 2015, 290–305.
- ¹⁴ „A világrendszer tehát egy konkrét totalitást, amely nem holisztikus, tagolatlan, hanem belsőleg is artikulált. Önmagába záródó egész, intenzív totalitás, amelynek változó terjedelme és struktúrái vannak. »Nem szabad összekevernünk a totalitást a teljességgel. Az egész több, mint részeinek összessége, de biztos, hogy egyúttal kevesebb is annál.« (Wallerstein 1983, 21) Ugyanezen iskola másik kitűnősége, Giovanni Arrighi megfogalmazásában pedig »a világrendszerek elemzése a kapitalizmust úgy fogják fel, mint egy fejlődési rendszert, ahol az összesség stabilitása a maga premisszáit e részek közötti állandó cserében találja meg. A centrum–periféria kapcsolatok sem kivételek ez alól.« (Arrighi 1992, 149).” (Szigeti, 2005, 47.)
- ¹⁵ Elgondolásom szerint amikor Marx Hegelt „a rendszer győzelme a módszer felett” gondolattal kritizálta, akkor a módszer a kifejtés rendszerszerű, megmerevítő építményére vonatkozott. Ez pedig nem áll közvetlen kapcsolatba a totalitás dialektikus elvével, mert abban a rendszerszerűség éppen a rendszer/totalitás és környezete közötti interaktív kapcsolatban vagy a belső diszpozíciók ellentmondása következtében előrelendülő emergenciát jelenti. A totalitás kategóriája lényegében ekvivalense a komplex, dinamikus rendszerek mai rendszerelméleti kategóriájának.
- ¹⁶ *Mutatis mutandis*, szempontjaink érvényesek Szigeti Attila átfogó dolgozatára is (117–139.), minthogy elemzése a Robert Kurz–Anselm Jappe-féle értékkritikával kapcsolatban sok szempontból egybehangzó azzal, amit magam is képviselek (névrokonom ezen túlmenően M. Postone újszerű összefüggéseit is értően taglalja). Lásd: Szigeti 2015, 37–45.
- ¹⁷ Az igazságos és jó társadalom formális, átfogó koncepciójában „[a] társadalom igazságos, illetve jó mivolta azon méretteti meg magát, hogy képes a kölcsönös elismerés feltételeit biztosítani, amelyek között a személyes identitás kialakítása, illetve az egyéni önmegvalósítás kielégítően jó módon végbe tud menni” – idézi Honneth-tól Huszár (21.).
- ¹⁸ Eltérően Kiss Viktor deskriptív besorolásától (409.), Jim Mc Guigan leleplezi és nem elfogadja az olyan kapitalizmust, ahol minden „cool”.
- ¹⁹ Mitől lennének jobb allokátorai a „többsletnek” az öngazgató tulajdonosok, makro szinten pedig a társadalmi többség, mint a termelési eszközök magántulajdona

felett rendelkező tőkés vállalkozó, illetve a tőkés állam? Attól, hogy allokációs prioritásait a közjavak és a humán szükségletek bővített újratermelése, nem pedig a priváthaszon, a luxus és a presztízsfogyasztás orientálná. *A domináns tulajdonviszonyoknak ugyanis megvan a saját erkölcsiségük és legitimációjuk.* Például aligha eredményezne oligarchikus gazdagságra szert tevő és ahhoz kapcsolódó uralmi viszonyokat, aligha juthatna a menedzser-technokrata réteg a kékgalléros szakmunkásokhoz képest 220-250-szeres jövedelemhez, mint a neocon érában. Aligha működhetne „a veszteségek társadalmasítása – a nyereségek privatizálása” újraelosztási gyakorlata – hogy most csak a fejlett országok felől pendítsük meg válaszungkat. Közel sem előrenyomulva a munka közvetítetlen társadalmiságának racionális történelemfilozófiai hipotéziséig, amelynek jelenleg nincs világtörténelmi aktualitása.